

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IX Yazı

İran Pəhləvilər və Molla-Fars rejimləri dövründə Güney Azərbaycan Türk aydınlarının turançılıq mücadiləsi. Həmin dövrdə Güney Azərbaycanda milli mücadilə verən Türk aydınları "Azərbaycançı"lar və "Turançı"lar adlandırılan iki təmayülə bölünmüşdür. "Azərbaycançı"lar Şimaldakı kimi milli muxtariyyət yaradılması, kollektiv milli hüquqların (yerli özünüidarə, ana dilində təhsil, mətbuat, ictimai birliklər və s.) təmin olunması və perspektivdə – yerli və beynəlxalq şəraitin imkan verəcəyi təqdirdə Şimala birləşib vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratma ideyasını müdafiə edirdilər. "Turançı"lar isə "Azərbaycan" və "Azərbaycanlı" sözlərini nəinki qəbul etmir, hətta bunu "fars şovinizminə xidmət" adlandırdılar. Süleyman Fikrətoğlu yazır: "Onlar mövcud milli problemlərin "Azərbaycan adlı qəfəsdən xilas edilib" bütün İran türkləri və ümumtürk kontekstində – Turan müstəvisində həll olunacağı ideyasını dəstəkləyirdilər" (Süleymanoğlu 2017, 51). Bizcə, "Azərbaycançı"lar və "Turançı"lar arasında məsələnin kəskin şəkildə qoyulması, xüsusilə də bunun qarşılıqlı "xəyanət"çilik ittihamları kimi süslenməsi doğru olmamışdır. Hər iki "tərəfin baxışlarında yanlış və doğru olanların analiz olunması, ümumi məqsəd nəminə ortaq, vahid ideyanın müəyyənləşməsi çox vacibdir. Bu baxımdan F.Süleymanoğlunun o fikri ilə də razılaşırsınız ki, ümummillə məsələlərə bağlı nisbi olaraq da iki "qrup"ə ayrılanların bir-birlərini ittiham etməkdənsə, zehni və fiziki güclərini birləşdirmələri lazım idi: "Əlbəttə, bu təmayülün nümayəndələri bir-birinin fikrinə, dünyagörüşünə tolerant yanaşib milli qurtuluş işinə birlikdə xidmət etmək sahəsində əməkdaşlıq etsəydilər, bəlkə də, daha çox nailiyyətlər əldə edə bilirdilər. Amma təəssüflər olsun ki, onlar çox vaxt bir-birini "solçu stalinist", "maoçu", "xruşovçu" və "iranpərəst turançı" adlandırmaqla yaratdıqları birlikləri qaralamaq, gözəndən salmaq və ya hansı yollasa dağıtmaqla məşğul olurdular" (Süleymanoğlu 2017, 51).

Güney Azərbaycan Turançılığının Həmişə Nitqi "Hani" şeirində Qızıl Alma ölküsünün axtarışına çıxmışdır. Onun "Qızıl Alma"sı Türk düşmənlərinin Türkü assimilyasiya və məhv etmə siyasətini həyata keçirdiyi zor bir dövrdə nə olursa olsun, Türkün varlığını və idealını unutmaq idi. Nitqi yazırdı: "Ulduzlardan soruşmaq almasaydım, // Anamın əzbərlətdiyi, // Və mənim unutduğum //

Duaları // Yadıma salmasaydım // O sehirli bağçada // Bir alma ağacının budağından // Sallanan, // Alov-alov yanan // Qızıl alma, // Harada?" (Nitqi 2005, 33-34). O, 1962-ci ildə yazdığı "Qızıl alma" şeirində isə Türkün gələcək üfününü göstərirdi. (Nitqi 2005, 34). Azərbaycan Türkü Qızıl almasını əldən vermiş, öz əlləri ilə qurduğu dövlətdə isə nəinki haqsız vəziyyətə gətirilmiş, üstəlik milli kimliyini, milli dilini danmağa və milli idealını unutmağa məhkum edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu faciələri onların başına gətirən fars millətçiləri və havadarları, özlərini daha haqlı sayırdılar nəinki Azərbaycan türklərini. Nitqi "Yeni gün-Nov-

murları hər zaman başqa xalqlara, onların dillərinə, ədəbiyyatlarına hörmət etdikləri, hətta bir çox hallarda öz dillərindən, mədəniyyətlərindən də üstün saydıqları halda, bunun qarşılığında da daima zərbə alıblar. Ancaq bundan daha çox zərbə alan və uduzan tərəf isə Türk xalqları olmuşdur. *Məsələn, Türk sultanı Mahmud Qəznəli fars şairi Firdovsiyə nə qədər comərdlik etsə də, nəticədə Firdovsi farsların uydurma tarixini yazmış, üstəlik orada türkləri aşağılamağa çalışmışdır (Məmmədli Pərvanə, Nəsim Nəsbili 2014, 431). Təbrizliyə görə, artıq türk müdrikləri bundan bir nəticə çıxarmalı Türkün milli tarix şüurunu formalaşdırmağa çalış-*

lə sevirəm" (Zehtabi 2011, 180). Zehtabi çox müdrikcəsinə deyirdi ki, "İnsanları Türk qəlbilə sevirəm!". Sözlən açığı, insanları Türk qəlbilə sevmək hər millətin övladının işi deyildir. Ancaq Türk olanlar daha yaxşı anlayırlar ki, bütün insanları Türk kimi sevmək nə deməkdir, bunun fəlsəfəsi nədir. Şübhəsiz, insanları Türk qəlbilə sevmək üçün türklük fəlsəfəsini, türk fəlsəfəsini dərk etmək lazımdır. Zehtabi ümid edirdi ki, çox keçmədən Türk oyanacaq, yenidən Türkün dövrünü geri gələcək və insanlığı Türk qəlbilə sevməyin Türk dövlətində nə cür olmasını bəşəriyyət bir daha görəcəkdir (Zehtabi 2011, 190).

Zehtabi "İran türklərinin əski

bütün Azərbaycan və Xəzərin güneyində Arattalar, Elamlar, Kassilər, Hurrilər, Kutilər, Lillibilər, Gilzanlar, Amerdlər, Kaspilər, Mananlar və Urartular olmuşdur; Əski tarix uzmanlarının böyük bir qrupu bu boyların iltisacı dillərdə danışdığını və Mərkəzi Asiyadan gəldiyini təsbit etmişlər (Zehtabi 1377, 2-3).

Güney Azərbaycan Türk aydınlarından Cavadın Heyətin ictimai-siyasi görüşlərində milli dil və milli kimlik məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Ona görə dil mədəniyyətin aynası və onun təməli, cəmiyyəti millət halına gətirən ən güclüdür (Heyət 2011, 34). Dilin inkişafına daxili və xarici amillərin təsir göstərdiyini deyən

Azərbaycan türk aydınlarının turançılıq fəlsəfəsi

ruz" şeirində də aryançılığa qarşı Türklüyünü, Turançılığı müdafiə etmişdir. O, yazırdı: "Utancaq yaz günəşi dan yerində qızardı, // Firdudin şahın mülkünü // Tərk etdi qapqara qış. // Hər yana işıq sardı. // Ümid şövqlə könlü yuxusundan oyandı, // Ürəklərdə yaşamaq istəyi alovlandı. // Bir uğurlu yeni gün. // İrəcin ölkəsində Novruz deyə adlandı. // Turun yurdunda isə // Ərgənəqon bayamı - deyə adlandı. // Yeni gün atalardan bizlərə yadigarıdır, // Yalnız çöllərdə deyil, evlərdə də bahardır" (Vüqar Ə, Rzayeva D. 2018, 174).

Güney Azərbaycan Türk aydını Əli Təbrizli "Ədəbiyyat və milliyət" əsərində İran-fars şovinizmini, Aryan irqçiliyini tənqid etməklə yanaşı, həmin dövrün mənzərəsini də verməyə çalışmış və türklüyün zəif duruma gətirilməsi səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. Bu baxımdan Təbrizli sağ, ya sol ideologiyalara ifrat bağlı olan soydaşlarını tənqid edir, onları milli məsələnin həllinə köklənməyə dəvət edirdi. O haqlı olaraq hesab edirdi ki, türklüyün arxa plana keçməsinə İran-fars irqçiləri qədər öz türklüyünü unudub irançılığa-aryançılığa xidmət edən türklər də günahkardırlar (Təbrizli 1360, 3). Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, Türk dövlətlərinin xaqaqları, mə-

malıdır. Bunun üçün də, türklərin farslar, ermənilər və başqa millətlər kimi uydurma tarix, mədəniyyət yaratmağa ehtiyacı yoxdur. Sadəcə, türklər milli tarix şüurunu formalaşdırmağa və irançılığın, aryançılığın uydurduğu yalançı tarixi şüurlarını damadağın etməlidir (Ələkbərli 2021/2, 520).

Azərbaycan Türk aydınlarından Məhəmməd Tağı Zehtabi Türkcə qənim kəsilənlərə, o cümlədən fars irqçilərinə üzünü tutaraq yazırdı ki, Türk heç zaman sizləri düşmənlə hesab etmədi, Türk dövlətlərində dilinizi, mədəniyyətinizi hər daim ifadə etdiniz. Ancaq bu gün hakimiyyət başında durub Türkün dilinə, kimliyinə, mədəniyyətinə qənim kəsilmisiniz. Bu o Türkdür ki, öz hakimiyyətləri boyunca insanlıq fəlsəfəsini hər daim həyata keçiriblər. Türk məmurları Türk xalqından daha çox başqa xalqlara qayğı ilə yanaşıblar. Çünki Türk ailəsi öz övladlarını bu fəlsəfə, bu tərbiyə ilə böyüdürlər: sən soyundan olmayan dilini, törəsini aşağılama, sənə əl açanı geri çevirmə, basdığını kəsmə, aman diləyəne aman ver. Zehtabi yazırdı: "Mən bir insan oğluyam, // İnsanlara qayıyam. // Belələri az deyil: // Çinlisi var, ərəbi var, rusu var, // Hər rəngdən, hər millətdən. // Mən də Türkcəm, // Azərbaycan türküyəm! // İnsanları Türk qəlbil-

tarixi" kitabını məhz milli özünüdərk üçün qələmə almış, rəsmi İran tarixçiliyini alt-üst etmişdir. O, bu əsərində açıq şəkildə göstərir ki, türklər bu coğrafiyanın aborigen, yerli əhalisi olub, Şumerlərdə Türk mənşəli xalq olmuşdur (Zehtabi 2010, 46). O, bu əsərində göstərməyə çalışır ki, farsdillilər isə çox sonralar türklərin yaşadığı bu ərazilərə gəlmiş və bir çox yerli mədəniyyətlərdən faydalanmışdır. Zehtabi yazırdı: "Aparılan əsaslı araşdırmalara görə, türklər İranda altı min il əvvəl yaşamış və əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişlər. Bu nisbət bu gün də dəyişməmişdir. Güney Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlarda olan və İranın mərkəzi əyalətlərindən sayılan Həmədan, Savə, Zərənd, Əsədabadın əhalisi həmişə farsdilli kimi qələmə verilmişdir. Bu, tamamilə yanlışdır. Bu gün də, bütün tarix boyu da oranın sakinləri türklər olmuşdur. bunu oradakı qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhələr, o yerlərin toponimikası, folkloru, ədəbiyyatı təsdiq edir" (Zehtabi 1377, 1-2). O yazırdı ki, aryan-fars qövmlərinin bu bölgəyə gəlişinə qədər, burada 3500 illik möhtəşəm mədəniyyətlər və dövlətlər olmuşdur. Zehtabiyə görə, bu kulturu yaradanlar günümüz İraq coğrafiyasında əski Şumerlər, günümüz İranın qərbində, mərkəzində və

Heyətin fikrincə, bir xalqın yazı dili qadağan olarsa və uşaqları başqa bir dildə yazıb oxumağa məcbur qalarsa, o xalqın dili assimilyasiyaya uğrar, necə ki Pəhləvilər dövründə Azərbaycan türkcəsinin yazı dilinin yasaqlanması nəticəsində belə bir təhlükə yaranmışdır (Heyət 2011, 35). Heyətə görə, panfarsistlərin iddia etməsi ki, Türk dili Azərbaycan xalqının doğma dili deyil moğollar zamanı zorla qəbul etdirilib və guya, bu xalqın dili iran-arya dillərindən azəri dili olub, özü də azərbaycanlılar iranlıdır, bütün bunlar hamısı kökündən yanlışdır (Heyət 2011, 172). Onun fikrincə, birincisi, bu problemin kökündə "arya" və "türk" anlayışlarına doğru yanaşmama dayanmışdır. Belə ki, hər iki məfhum irqi deyil, mədəni-kültürel mahiyyəti ifadə edən anlayışlardır və "iran" sözü də ölkə, vətən anlamında olub, burada yaşayan hər bir kəs, o cümlədən müsəlmanlar da iranlıdır. İkincisi isə, "azəri dili" adlandırılan dil heç bir zaman dil səviyyəsində olmayıb arya qrupuna aid ləhcədir və ondan bu günə çox az şey qalıb. Üçüncüsü, hər hansı dil xalqın hamısı tərəfindən qəbul olunduğu zaman qəbul olunur. Bu anlamda qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının dili türk dili, yerli əhalisi də türklər olmuşdur (Heyət 2011, 173-174).